

Eesti modernse rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemisest rahvahariduse ja rahvamajade toel¹



EGGE KULBOK-LATTIK
Tartu Ülikooli filosoofia ja
semiootika instituudi teadur

Eesti seltsiliikumise käigus rajatud rahvamajades võib näha võimsat innovaatilist hüpet modernsuse suunas – kogeti uudseid kultuurilisi ja ühiskondlikke praktikaid, mis toetasid rahvusteadvuse kujunemist ja seega riikluseni jõudmist.

Üldisemas mõttes tähistab sõna innovatsioon millegi uutmoodi tegemist, on universaalne nähtus ja sama vana kui inimkond. Võib öelda, et igasugune areng põhineb looval uuendusel ehk innovatsioonis, mida peetakse ka majanduse peamiseks käimalükkavaks jõuks. Innovatsiooniga seotud teemad on kesksel kohal paljude Euroopa ja maailma riikide

poliitikakujundajate silmis. Ka Eesti riiklikes poliitikates on palju juttu infotehnoloogilisest innovatsioonist kui majandusliku konkurentsivõime alusest. Selles kontekstis on võimeka e-riigi kuvandiga Eesti pärvinud rahvusvahelise tuntuse ja tunnustuse. Küllap võib sellest järeldada, et Eesti ühiskond on uuendusmeelne.

Innovatsioonuuringud on levinud majandus- ja inseneriteadustes, sh infotehnoloogias ja tööstusarengute uurimisel. Kahtlemata sünnib palju innovatsiooniideid teadustehnoloogilistes tippkeskustes, loodusteaduste uurimislaborites ja ülikoolides. Eestis on innovatsioonuuringutega tegelenud näiteks Ibrus (Ibrus, Scolari 2012) Karo ja Kattel (2010). Värskeamad majandusteoreetilised käsitlused viitavad innovatsioonimehhanismi universaalsele loomusele, teadmiste akumulatsioonile demokratiseerumise ja võrgustikulise osaluskultuuri kontekstis, nagu on täheldanud Potts ja Hartley (2014).

Artikli eesmärk on vaadelda Eesti ühiskonna innovatsioonisüsteemi kujunemist ajaloolise sotsioloogia (Tilly 1980, 2001; Giddens 1990) vaatepunktist, uurides rahvahariduse, innovatsiooni ja laiemat avalikkuse ajaloolisi ning

¹ Artikkel põhineb autori doktoritööl Eesti kultuuripoliitika ajaloolisest kujunemisest ja arengust eesti rahvamajade näitel (Kulbok-Lattik 2015).

sotsiaal-majanduslikke seoseid moderniseerumise kontekstis. Kõigepealt arutleme, millist osa riiklikus majandusedus mängib rahvuslik innovatsioonisüsteem. Seejärel vaatame, kuidas on omavahel seotud loovus, informaalne või rahvaharidus ja laiem avalikkus, kuidas see on seotud poliitilise avalikkusega; milline on Eesti rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemise ajalooline kogemus.

RAHVUSLIK INNOVATSIOONI-SÜSTEEM JA RAHVAHARIDUS.

Keskseid mõisteid innovatsioonuuringutes on **rahvuslikud innovatsioonisüsteemid**. Mõiste tuli kasutusele Bengt-Åke Lundvalli toimetatud ja 1992. aastal ilmunud raamatuga „*National System of Innovation. Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*”, kus mitu autorit eri vaatenurkadest avasid innovatsioonisüsteemi kui rahvusliku andekuse ressursi vastastikseoseid haridussüsteemide ja ettevõtjate vahelise koostööga, ning kirjutasid selle panusest ühiskonna majanduslikku võimekusse.

Sellele uurimusele järgnes Chris Freemani (1995) artikkel rahvuslikust innovatsioonisüsteemist, mis, võrreldes ajaloolises, 19. ja 20. sajandi perspektiivis Euroopa riikide ja USA rahvuslike innovatsioonisüsteemide arenguid, toob esile tööstusarengute seosed riiklike haridussüsteemide ja globaalsete protsesside vahel. Ta järeldab, et kuigi globaliseerumine on võimas innovatsiooni levitaja, sõltub rahvuslike innovatsioonisüsteemide areng eeskätt soodsatest tingimustest kohapeal ja riigi panusest iga tasandi ja mitmekülse hariduse edendamisel ning koostööst ettevõtjatega.

Freeman (1995) juhib tähelepanu, et juba 1841. aastal käsitles majandusteadlane Friedrich List innovatsiooni mõistet palju avaramas tähenduses. Nimelt kritiseeris Friedrich List oma artiklis „*The National System of Political Economy*” (1841) tuntud majandusteoreetikut Adam Smithi tolle liiga kitsa kapitali mõiste pärast. Listi

väitel ei vii elu edasi mitte üksnes raha (kapitali) hulk ühiskonnas. Tema sõnul oli Smith unustanud, et „kapitali mõiste alla käib intellektuaalne ja ka kehaline võimekus. Ning selles, kuidas üks või teine ühiskond hetkel elab ja toimib, on varjul kõigi eelmiste põlvete avastused, pingutused, hool ja pürgimused.” (Freeman 1995, 6–7)

Selline vaade ühiskonna arengule sarnaneb Austraalia majandus- ja kultuuriteoreetikute Jason Pottsi ja John Hartley (2014) evolutsioonilise majandusteooria ideega. Nimelt peitub nende sõnul (*ibid.*) innovatsioonimehhanism ennekoike inimeste võrgustikulises osalemises uute teadmiste, elamuste ja tähenduste loomisel ja tarbimisel, ning on loomult universaalne ja kultuuriline nähtus. Uued teadmised, ideed, kultuurivormid filtreeruvad võrgustikulise suhtluse kaudu, mille sisuks on nii olemasoleva teadmise omandamine, kordamine, kuid ka soovitusel, üksteise töö ja loomingu pidev täiendamine, parendamine, modifitseerimine jm refleksioonipraktikad (*ibid.*). Kui need ideed asetada Eesti ajaloolisse konteksti, siis ilmnebki, et informaalne rahvaharidus ja võrgustikuline kultuuriosalus on olnud väga tõhusad ühiskonna arendajad.

Kuid ka Friedrich List omistas riigile keske rolli rahvusliku innovatsioonisüsteemi sihipärasel arendamisel, mida tema nägi eelkõige pikaajaliste poliitikate kujundamisel ja haridussüsteemi sidumises tööstusettevõtete arenguga ning teiste riikide kogemustest õppimisega, mistõttu loetakse suuresti Listi teeneks Saksamaa tehnilise hariduse ja tööstuse kõrget taset, mis 19. sajandi lõpuks edestas Inglismaad: „*Ainult valitsusel on võimalik saata ametnikke kallitele reisidele USAsse, et uurida ehitusi ja varustust, toitu, rõivaid, maju ja mõnel juhul maksta noorte hariduse eest välismaal.*” Freeman (1995)

Friedrich Listi eelnimetatud mõtted kapitalist kui kõigi ühiskonnaliikmete intellektuaalsest ja kehalisest võimekusest ning eelmiste põlvete panusest ei lähtunud kaugeltki tühjalt kohalt. Pea 500 aastat varem, aastatel 1520–1530,

sõnastas Martin Luther kolmes pikas läkituses Saksamaa aadelkonnale oma ajas lausa revolutsioonilised ideed laiapiinlase rahvahariduse ja lastele emakeelse hariduse andmise tähtsusest. Luther kutsus aadlit ja valitsevat eliiti üles korraldama kõigile seisusest hoolimata kooliharidust, nagu meile on vahendanud Marju Lepajõe (2015, 1552–1553), öeldes, et õpetada on vaja selleks, et maailm tervikuna oleks meie läbi parem.

Martin Lutheri ideedes võib näha lätet mitmele modernse ühiskonna alusprintsiibile – nt õigusriigi põhimõtte, euroopalik arusaam riigi rollist hariduselu korraldamisel, aga ka humanistlik ja valgustuslik enesetäiustamise idee (*Bildung*).

Peale sakraalse eesmärgi, mida Luther peab esmatähtsaks, kätkeb hea juurdepääs haridusele ka indiviidide suveräänse otsustusvõime ja sedakaudu ettevõtlikkuse arengut, mis paraku küll ka omandini viivad. Haridus toetab individualismi, luues nõnda võimalused nii kapitalistliku majanduse arenguks kui ka laiema osalusega avalikkuse sünniks. Luterluse kasinuse ja tööetika põhimõtted, mille mõju kapitalismi arengule rõhutas Max Weber (2007) möödunud sajandi alguses oma kuulsas essees „Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim”.

Eelnenud arutlusi kokku võttes võib väita, et ühiskonna innovatsioonisüsteem – nii praktika kui ka uurimisvaldkonnana, on modernistlik nähtus, mida iseloomustab sihipärane arendamine kas riiklike poliitike või kodanikuühiskonna ja ettevõtjate toel (sõltub ühiskonna moderniseerumise eripärast). Ideed nii aadli ja riigi vastutusest kui ka igamehe õigusest haridusele, mis on massihariduse ja seega ka massiosaluse eelduseks ning lähtusid Hobbes’i, Locke’i, Rousseau, Kanti, Rawls’i jt valgustusideedest ja lääne filosoofilise mõtte arengust, olid Friedrich Listi ajaks kristalliseerunud ja luterluse võidukäigus mõjutanud Euroopa rahvaste ja riikide läänelikku liberaalset moderniseerumist juba mitu sajandit.

Moderniseerumises, nagu see kujunes Euroopas, nähakse kompleksset vastastikmõjulist tehnoloogilist ja organisatsioonilist arengut, mille juured, nagu märgib Toivo Ülo Raun (2009, 39–50), on varasemate sajandite olulisemate arengute (renessansi, reformatsiooni, teadusrevolutsiooni) kumulatiivses toimes. Moderniseerumisest kõneldes viidatakse tavaliselt muutustele, mis algasid Lääne-Euroopas 18. sajandi lõpus: intellektuaalne areng (sekulariseerumine, massilise kirjaoskuse levik), sotsiaalmajanduslikud muutused (industrialiseerimine, urbaniseerumine), poliitilised protsessid (demokratiseerumine, massiosalus). Need arengud tähistasid ühtlasi uut kultuurikoodi ja muutunud väärtusi, mida kokkuvõtlikult on loetletud: ratsionalism, individualism/subjektiivsus, utilitarism, kustumatu teadmistejanu, uuendused ja avastused, mina kui autonoomse subjekti kehtestamine, piiride eiramine, vabaduse, õiguste ja võimaluste võrdsuse põhimõtted. (Raun 2009)

Ühiskonna innovatsioonisüsteem on nii praktika kui ka uurimisvaldkonnana modernistlik nähtus.

Selline kultuurikood ei olnud võimalik seisusühiskonna tingimustes, nii tõi moderniseerumise käigus leviv massiharidus kaasa ka laiema kultuuri-avalikkuse sünni, millega kaasnesid kodanikuühiskonna areng ning laiem poliitiline kaasatus, samuti kollektiivse identiteedi-loome (*nation-building*) ja rahvosluse ideede leviku. Need ajaloolised protsessid olid vastavuses uuenevate sotsiaal-majanduslike (sh kapitalismi areng) ootuste ja vajadustega, võimaldades muuhulgas ka rahvusriigi teket.

Anthony Giddens (1990, 58) märgib, et Euroopale iseloomulik moderniseerumine on vormunud nelja institutsionaalse dimensiooni vastastikmõjudes: eeskätt kapitalismi areng (turumajanduse levik) ja rahvusriigi teke kui uudse poliitilise süsteemi ilmumine. Kolmanda iseloomuliku dimensioonina nimetab ta seal riigi-aparaadi üliluslikku võimupositsiooni, mis kaasnes rahvusriigile omase institutsionaalse kontrollimehhanismi kujunemisega info, massihariduse ja riigi sotsiaalsete kohustustega elanikkonna suhtes. Neljanda dimensioonina mainib ta samas sõjaväelist kontrolli riigiaparaadi võimu tagamisel erakordselt efektiivsete meetmetega infotehnoloogilise arengu ja industrialiseerimise kontekstis. Giddensi (*ibid.*, 58–62) arvates on läänelikult moderniseerunud ühiskonnas tasakaalustavaks jõuks kodanikuühiskond, mis, esindades kodanike huve, reguleerib nii turujõude kui ka riigi survet kodanikele.

***Eestil on ette näidata
huvitav kogemus
ajaloolisele
rahvaharidusele tugineva
informaalse
haridussüsteemi
rajamisel.***

Kuid iga ühiskonna rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemises ilmneb eriomane ajalooline rajasõltuvus, mis kultuuriliselt on vorminud selle ühiskonna moderniseerumist. Sest see, millised suhted on neil modernistlikel põhijõududel – riigil, turumajandusel, kodanikuühiskonnal ja kultuuriavalikkusel – omavahel, mil määral vastastikmõjudes üksteisega arvestatakse, sõltub ühiskonna poliitilisest süsteemist, kultuuri- ja demokraatiakogemusest.

Paljud ühiskonnauurijad (Eisenstadt 2000, 1–3; Hoffmann 2003; Bauman 1991; Wittrock 2000; Arnason 2000, 66–67; *et al.*) on seisukohal, et tsivilisatsioonide ja regioonide lahknevaid arenguteid ning erinevaid poliitilisi süsteeme silmas pidades on õigem rääkida „modernsuste paljususest” (*multiple modernities*).

Kontseptsioon erinevatest modernsustest on sobiv, et raamida ka Eesti innovatsioonisüsteemi ajaloolisi arenguid eri poliitiliste režiimide ajastuil (nt rahvahariduse suunamine tsaariajal või ka Eesti Vabariigis 1918–1940 erines oluliselt Nõukogude Liidu kontrollitud ja laialt kättesaadavast huvi- ja massiharidusest 1940–1991). Etteruttavalt võib Eesti kogemusele osutades väita, et innovatsioonisüsteemi sihipärane arendamine on siinmail lähtunud nii riiklikest kui ka kodanikuühiskonna ja ettevõtjate tegevustest ja püüdlustest.

Tuginedes Potts'i ja Hartley (2014) ideedele innovatsioonist kui uute teadmiste omandamisest võrgustikulise suhtluse kaudu, vaatleme kultuuriosaluse ja informaalset haridussüsteemi kujunemist innovatsioonisüsteemi olulise osana. Ja Eestil on ette näidata silmatorkavalt huvitav kogemus seesuguse informaalset haridussüsteemi rajamisel, mis muidugi tugineb ajaloolisele rahvaharidusele, kuid kätkeb endas kogu kompleksset sotsiaalmajanduslikku, sh avalikkuse ja poliitilise otsustusprotsessi demokratiseerimist ehk moderniseerumist.

Seega väärrib rahvahariduse kujunemine kui innovatsioonisüsteemi oluline eeldus põgusat kiirpilku ajalukku.

RAHVAHARIDUSEST LAIEMA

AVALIKKUSENI. Eesti ühiskonna heast kohanemisvõimest on palju räägitud. Küllap on iseõppimisel ja haridusel olnud oma roll eestlaste paindlikes ellujäämis- ja uuenemisstrateegiate rakendamises läbi ajaloo, märgib Viive Riina Ruus (2012). Tema sõnul mõõdetakse eestikeelset, kirjasõnaeelset haridust aastatuhandetes,

mil tarkust on edasi antud põlvest põlve ja mis eesti, nagu kõikide rahvaste arhailise kultuurituumana, on salvestatud rahvapärimuses.

Rahvahariduse kujunemine Eesti aladel.

Põlisrahva hariduse tase hakkas oluliselt „tõusma” alles pärast reformat-siooni, mis pani aluse süsteemsele kooliharidusele. (Andresen 2003, 1991; Ruus 2012) Rootsi ajal, mil luteri usu põhimõtete kohaselt tuli rahvale jutlusi pidada emakeeles, tehti ka edusamme rahvahariduses. Kirikuõpetajatel tekkis vajadus ära õppida kohalik keel, kuid lisaks pidid ka inimesed iseseisvalt piiblit lugema. Olulise märgi rahvaharidusse jättis 1684–1688 Tartu lähistel töötanud esimene kihelkondadele koolmeistreid ettevalmistav Forseliuse seminar. Nelja tegutsemisaasta jooksul anti haridust 160 poisile, neist 50 asus tööle koolmeistritena, st loodi kriitiline hulk esimese põlve maaharitlasi (Andresen 1991). Koolide kaudu levis ka koduõpetus, mille tulemusel mitmekordistus lugemis-oskus, kuid Põhjasõja-järgsel raskel ajal Vene võimu alla sattudes, mil ikaldus ja katk laastasid siinset elanikkonda, käis ka haridus alla.

Valgustusmõtted edenesid jõudsamalt Venemaal Katariina II trooniletulekust alates 1762. aastal, mil mitmete määruste abil tõsteti uuele tasemele ka eesti rahvakool, kujunes välja rahvakoolide võrk ja ka majanduse areng ergutas talupoegi iseõppimisele. 18. sajandi lõpuks pääsesid paiguti koolis käima ka tütarlapsed, misjärel toimus murrang ka koduõpetuses: lapsi hakkasid lugema õpetama peamiselt emad. Ruusi (2012) sõnul oli 18. sajandi Eesti aladel ridamisi kihelkondi, kus lugeda oskas pool või rohkemgi talurahvast.

18. sajandi rahvahariduse arengut ja eestlaste kultuurilist emantsipeerumist puudutas sügavalt vennastekoguduse liikumine, mille rahvalähedus ja vaimulik laul õhutasid talurahva eneseharimise püüdeid, andes suure tõuke lugemise, kirjutamise ja muusika õppimiseks. Ka baltisaksa valgustatud pastorid propa-geerisid iseõppimist ja lastele kodust kirjaõpetamist. (Võsa 2014) Koduõpetus saigi 18. sajandi viimasel kolmandikul valitsevaks õppetöövormiks, nõnda kujunes haridust väärtustav mentaliteet traditsioonilise alusena rahvaharidusele. Kõige olulisemaks sammuks eestlaste kultuurilises emantsipeerumises sai



Lapsed Harju-Jaani kihelkonnakoolis.

Foto: Heinrich Tiidermann. Eesti Ajaloomuuseum, Album „Estonica”. Etnograafilised fotod 1890ndatest (F 11684/1-321)

baltisaksa estofiilidest pastorite loodud eesti kirjakeel ja tõlgitud piibel, mis andsid eestlastele võimaluse kõrgkultuurilisteks pürgimusteks. (Lepajõe 2013; Ross 2013; Jürjo 2004)

Kokkuvõttes märgib 19. sajandiks kujunenud külakoolide võrgustik, leviv lugemisoskus ja eestikeelsed ajalehed eelnevate põlvete pingutustega rajatud teed eesti avalikkuseni ja suurema hulga inimeste ühiskonda kaasatuseni, vana aristokraatlik staatuskord murenes nii Euroopas kui ka Tsaari-Venemaa Balti kubermangudes.

Avalikkus kui mõtteline ühisruum.

Ühelt poolt mõistame avalikkusena meid ümbritsevat mõttelist ühisruumi, kus toimub eluliste sündmustele tähenduse andmine, tõlgendamine. Hoiakute kujundajana mõjutab avalikkus ka tulevaste sündmuste ja protsesside kulgu.

Avalikkuses osalemine sõltub ühiskonna poliitilisest süsteemist ja eeldab demokraatlikku keskkonda.

Teisalt väljendub avalikkus ühiskonna ruumilise elukeskkonnana, mis ajalooliselt vormub suurte institutsionaalsete väljade – riik, turumajandus ja kodanikuühiskond – vastastiktoimelises ajaloolises kujunemises. Need institutsionaalsed väljad oma toimumisloogika ja hierarhiatega kujundavad tugevasti ühiskonna ruumilist ja ka mõttelist reaalsust, mida ka inimesed üksikisikute, kogukondade ja huvirühmadena päev-päevalt loovalt arendavad.

Avalikkus on loomult poliitiline. Poliitilisuse olemus väljendub inimese õiguses rääkida kaasa otsustes, mis tema

elu puudutavad, nagu selgitab Hannah Arendt (1959). Ta võrdleb avalikku sfääri Vana-Kreeka polisega – väljaku või avaliku ruumiga, kuhu inimesed kogunevad, et arutleda neile oluliste asjade üle. Arendti sõnul tekib avalikkus alati, kui kohtuvad kasvõi kaks inimest ning teevad avalikult ja kaalutud avaldusi: sel juhul ilmnevad inimese positsioon ja huvid, need saavad siis avalikult nähtavaks. Avalikkuses ilmnenu inimestele, sündmustele ja nähtustele on võimalik anda hinnanguid – nõnda, tähendusi andes luuakse lood ja narratiivid. Lugude kaudu vormitakse (perekonnas, koolis, kogukonnas) inimeste minapilt, väärtused, traditsioonid.

Avalikkuses osalemine sõltub ühiskonna poliitilisest süsteemist. Repressiivses keskkonnas ei saa vaba avalikkus toimida, sest see eeldab demokraatlikku keskkonda – nii mõttelist kui füüsilist ruumi. Oluline eeldus avalikkuses osalemiseks on ka omand, mis loob ja kujundab indiviidi huvid. Huvid kujundavad indiviidis peremehetunde ning ajendavad asjade korralduses kaasa mõtlema ning on seega aluseks avalikkuses osalemiseks. Nii Arendt (1959), kui ka Habermas (2001) rõhutavad, et avalikkuse ilmnemise üks eeltingimusi on eraomand (ori avalikkust ei loo).

Eesti laiema avalikkuse kujunemise sotsiaal-majanduslikud eeldused. Eesti avalikkuse kujunemist võib jälgida alates 1860. aastate rahvuslikust ärkamisajast. Nii Eesti kui ka Läti aladel väljenduski laiema avalikkuse sünd (seni prevaleerinud saksa ja vene avalikkuse kõrval) laialdase seltsiliikumisenä, mis jõudis kultuurilise laenuna Eesti (ja Läti) linnadesse 19. sajandi esimesel poolel Kesk-Euroopast baltisakslaste kaudu. Esmalt asutati eesti ja läti seltsid kohalike saksa seltside kõrval peamiselt linnadesse, peagi aga levis seltsitegevus ka maale.

Eeldused muutusteks löid laiemad Euroopa sotsiaal-majanduslikud protsessid – kapitalismi areng, valgustusliikumine ja

Herderi ideede levik, samuti 19. sajandi agraarreformid –, mille käigus eestlasest sai rentnik ja maaomanik.

Ajaloolaste Lauri ja Pirsko (1998, 177) sõnul sai modernne kodanikuühiskond (seltsiliikumine) Eesti- ja Liivimaal välja kasvada mitte ainult kultuurilistest massiliikumistest, vaid eelkõige seadusandlike tavade ja arusaamade muutumisest, mis on suurel määral seotud konservatiivse eestkostevaimu järkjärgulise hajumisega liberaalsete ideede ja tegude ees. Selle näiteks toovad nad 1849. ja 1861. aasta talurahvaseadustega seotut.

Teoorjuselt raharendile üleminek nõudis talurahvalt sageli äärmuslikku pingutust, kapitalismi arenemine kutsus Eesti külas esile suured muudatused. M. Martna kirjutab oma mälestustes 1860. aastate olukorrast Läänemaal: „*Talupoja majandus seisis kapitalistilisest ilmast alles väljaspool, talupoeg ei osanud veel kaupasad valmistada ega olnud ka turgusid veel selles laiuses olema, et ka kaupadena soetatud toodetest hõlpsaste ja paraja hinna eest lahti oleks võinud saada – neid rahaks teha. See kõik oli alles saamas.*” (Mäsak 1985, 25–26)

Laur ja Pirsko (1988, 186–187) kirjeldavad muuhulgas, kuidas maarahva hulgas avaldus ka sootuks vastupidine – liiga aktiivne ärivaim. Nad toovad näite, kuidas Ameerika kodusõja aastail 1861–1865, kui puuvillahind maailmaturul kerkis enneolematusse kõrgusesse, sai Eesti lina oma võimaluse minna maailmaturule. See muutis paljud talud jõukaks (Eesti kvaliteetset lina kasvatati kõikjal, eriti Mulgimaal ja Lõuna-Eestis ja viidi välja Pärnu sadama kaudu), kuid kurnati ka suur osa põllumaad välja.

Seega, 19. sajandi keskpaiga seadustest tulenenud mentaalsed muutused koos keskviimu senisest teistsuguse poliitikaga (pärast keiser Aleksander II troonile tulekut) löid pinna eestkostesüsteemi kiireks kadumiseks ning kogunenud jõukus toetas ka seltsiliikumist.

Eesti avalikkuse kujunemist, seltsiliikumist ja rahvuslikku ärkamisaega on põhjalikult käsitlenud paljud ajaloo- ja kultuuriuurijad, näiteks Kruus (1939), Jansen (2004, 2007), Karu (1990, 1993), Laar (2006), Karjahärm (2012), Sirk (Karjahärm, Sirk 1997) ja teised. See võimaldab määrata



Eesti laulupidu Pärnus 1890ndatel.

Foto: Heinrich Tiidermann. Eesti Ajaloomuuseum, Album „Estonica”. Etnograafilised fotod 1890ndatest (F 11684/1-321)



Kullamaa muusika- ja segakoor Haapsalu laulupeol 1896.

Foto: Heinrich Tiidermann. Eesti Ajaloomuuseum, Album „Estonica”. Etnograafilised fotod 1890ndatest (F 11684/1-321)

üldise ajaloolise rajasõltuvuse ja põhilised strateegilised valikud, mis mõjutasid Eesti kultuurirahvosluse kujunemist moderniseeruva Tsaari-Venemaa koosseisus.

Seega võib nimetada põhilised eeldused, mis toetasid eesti avalikkuse kujunemist saksa ja vene avalikkuse kõrval: eestikeelse kirjasõna ja ajalehtede levik, jõudu koguv rahvuslik eliit ja edenev majanduselu. Kõik need tuginesid paljuski suhteliselt kõrgele rahvahariduse tasemele: 1881. aastal oli Eesti kirjaoskuse määr 96,2 protsenti; 1887. aastal ilmus juba 15 eestikeelset ajalehte koos lisadega

***Eesti kogemus
rahvahariduse
arendamisel
on lähtunud
meie kultuuri
ruumilisest mudelist.***

(Karu 1985, 281; Jansen 2004). Kuid samas polnud eesti avalikkusel kohta ja avalikku ruumi, kus maarahvas saanuks koguneda ja edendada oma kultuuri- ja hariduspüüdlusi. Eesti laiemal avalikkusel puudus oma RUUM.

Avalikkus kui ruum. Aktiivses seltsiliikumises ilmnas vajadus kogukondlike kokkusaamiskohtade ja kultuurikeskuste järele, mistõttu Eesti traditsiooniline kogukondliku asumi süda – kool, kirik ja kõrts – muutus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Lisandusid maarahvale tähtsad majad – **vallamaja** (alates 1866) ning **seltsi- ja rahvamajad**, mis **tähistasid uut ruumilist kultuurimudelit**. Neist esimene tähistas maarahva osalust kogukonna elu juhtimisel ning suunamisel, teine tähistas kultuurilist vabanemist eestkoste alt. Eesti kogemus rahvahariduse arendamisel on lähtunud meie kultuuri ruumilisest mudelist – rahvamajad, kultuurikeskused.

Paljud filosoofid, ühiskonna- ja arhitektuuriuurijad, nt Heidegger (1996), Foucault

(2014), Viik (2009) ja teised, on juurelnud ruumi tähenduse üle inimese elumaailmas – filosoofilises, sotsiaal-majanduslikus kui ka poliitilises mõttes. Nii küsib Eesti arhitektuuriteoreetik Jüri Soolep (2011, 8), ruumimõju kohta: „Kas ruumis endas on talle ainuomaseid /.../ tunnuseid, mis mõjuvad või lausa määravad ja põhjustavad muudatusi majanduslikes, ideoloogilistes, teoloogilistes või poliitilistes sündmustes, ehk koguni nende terviklikes arenguteedes?”

Vastuseid leiab Foucault' (2014) uurimusest „Valvata ja karistada. Vangla sünd”, kus Foucault muuhulgas väidab, et „ruum kui keskkond vormib inimese identiteeti”. Näiteks kirjeldab Foucault (*ibid.*, 243–249), kuidas dressuur ja hierarhiline järelevalve peegeldus sõjaväe välilaagrite ruumilises korralduses ning kuidas vanglate arhitektuuris sisalduv panoptikumi idee ruumilise keskkonnana vormib inimese hoiakuid ja mõtteid, kuidas ruumi arhitektuurist tuleneva mõju abil allutatakse,

distsiplineeritakse „modernse inimese hing” (2014, 37). Seevastu Eesti seltsimajade rajamisega loodi kogukonna kasutusse ruum, kus maarahva hing saaks ülenduda.

MAJA EESTI SELTSKONNALE, SELTSIMAJA – UUS RUUMILINE KULTUURIMUDEL.

Seltsimaju (hiljem rahvamaju) hakatigi ehitama (nii linna kui maale) seetõttu, et eestlastel polnud kohta, kuhu seltsitegevuseks koguneda. Polnud avalikku ruumi, kus maarahvas saanuks iseseisvalt otsustada: kuidas ja mis põhjusil pidutseda, missuguseid muusikapalu õppida ja milliseid koorilaule harjutada, kus oleks võimalused näitemängu etendusteks ja proovideks, loengute ja väljanäituste korraldamiseks, lugemistubade või raamatukogude tarvis jms. Kirikusse ja koolimajadesse ei sobinud (neid ei lubatud) ilmalikud viisid ja peod ning enamik kõrtsidest pandi kinni pärast 1900. aastal Tsaari-Venemaal kehtestatud riiklikku viinamonopoli.



Eestlased kõrtsis. Tundmatu autori litograafia „Torupilli mängija”.

Foto: Heinrich Tiidermann. Eesti Ajaloomuuseum, Album „Estonica”. Etnograafilised fotod 1890ndatest (F 11684/1-321)

Ruumide rentimine regulaarsete kogunemiste jaoks oli Ellen Karu (1990) väitel liialt kallis ja käis seltsidel üle jõu. Kõige tähelepanuväärsem seltsimajade kerkimise juures on see, et need hooned rajati kollektiivse tahteavaldusena, kohalike inimeste ühistegevuses, mida võib vaadelda **modernse kodaniku-ühiskonna** ja demokraatliku avalikkuse kujunemisena. (Alasuutari 1991)

Eesti esimese, tänapäevani tegutseva Kanepi seltsimaja rajas 1887. aastal kohalik lauluselts.

Kodanikuühiskonda (*civil society*) mõistan kui riigist ja ärielust suhteliselt sõltumatut ühiskonnasfääri, mis kujuneb inimeste omaalgatuslikus koostöös oma huvide järgimiseks, avalike asjade arutamises ning mis tasakaalustab ärisektori ja avaliku võimu mõju ühiskonnas. Nii on kodanikuühiskonda kirjeldanud Larry Ray (2007, 512–513) ning Jean L. Cohen ja Andrew Arato (1999). Kodanikuühiskond,

nii nähtusena kui ka teoreetilise kontseptsioonina on pakkunud ainet läbi aegade poliitilise filosoofia mõtlejatele ja ühiskonnauurijatele. Eesti konteksti on mõtestanud Aarelaid (1996), Rikmann (2003), Lagerspetz (2000), Ruutsoo (2002) ja teised.

Seltsimajade ehitamine ei olnud lihtne, pigem vastupidi: nappis raha, kuid eelkõige polnud eestlastel külakeskustes või sobiva asukohaga paigus maad – sedagi oli tarvis osta ja ehitusloa saamine polnud sugugi endastmõistetav – baltisaksa parunid ja Vene ametkonnad ei vaadanud maarahva eneseteadvuse kasvule sugugi rõõmsa pilguga. Vastupidi, rahvamajade ehituslubade andmisega venitati ja ka nt raamatukogude loomist tsenseeriti ning takistati igal võimalikul moel võimude poolt. Ja majad rajati täpselt sellisena nagu kogukonna liikmete vaimujõud ja varakus võimaldas (kes annetas raha, kes maad, palke, tegi tööd jne). Esimese seltsimaja, mis tegutseb tänapäevani, rajas Kanepis 1887. aastal kohalik lauluselts.

1880ndatel käivitunud reaktsooniline Tsaari-Venemaa kultuuripoliitika tõi kaasa seltsiliikumise keelustamise ja venestamise ning seltsimajade ehitamine muutus veelgi keerulisemaks. Muidu vagurat reaaliitilist joont ajanud Postimees kirjutas 1901. aastal juhtkirja seltsidele julgustavalt: „Meie rahwal on tark wanasõna: oma tuba, oma luba. Juba warakult on Eesti rahwas ära tundnud, et omas toas lahe elada. Oma tuba on aga omas majas. Oma maja aga omal maalapil. Seepärast mõistab Eesti rahwas maapinnast lugu pidada, sest selle peale võib oma tuba üles lüüa. Sääl võib siis talitada ja toimetada, tööd teha ja waewa näha ja – rõõmus olla, sest ta on su oma, wõõra wägi ei takista sind tujukalt su tegemises, sa oled oma peremees.”

Edasi leitakse, et seesugune püüdmine peaks ka meie seltsidel sihiks olema: oma tuba, oma luba. Häid näiteidki on olemas. Postimees jätkab: „Wanemad Eesti seltsid, nagu „Wanemuine” ja Wiljandi Eesti Põllumeeste Selts on warakult oma pesapaiga eest



Eesti esimene seltsimaja Kanepis, ehitatud Kanepi Muusikaseltsi poolt 1887.

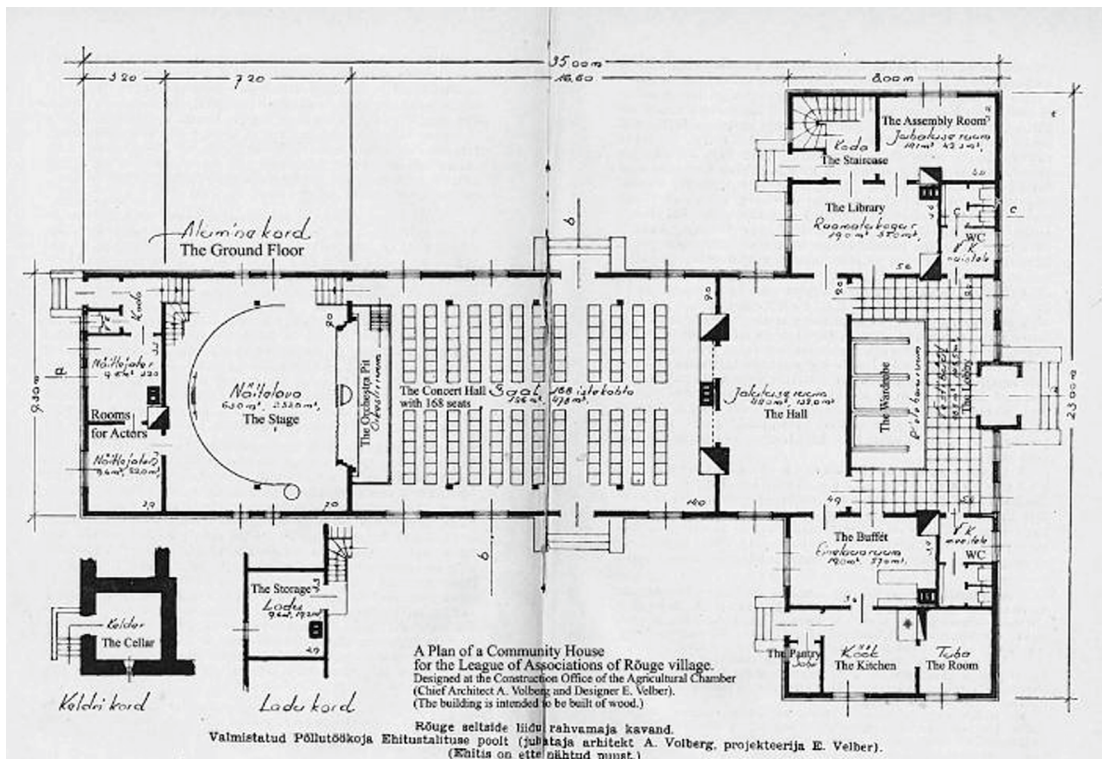
Foto: E. Karu erakogu, kasutatud omaniku loal

muretsenud ja „oma toa“ eest hoolt tundnud.
[.../ Aga mitte ükski linnades vaid ka maal peaks
seltsid kooskäämise kohtade omandamise eest
hoolt kandma. Seltside majade omandamine
raskendab küll ajutiselt meie seltside tegewust,
aga tulewikus toob ta kahekordselt tasu, sest ta
loob seltsidele kindla koja, kus sees meie seltsid
rahulikult meie wäikse kodumaa ja ühes suure
riigi hääks tööd wõiwad teha. „Oma toa“ eest
maksaks küll Eesti seltsidel waewa näha. J. W.”
(Oma tuba, oma luba 1901)

Venestamiskatsel oli aga kokkuvõttes hoopiski paradoksaalne mõju. Nagu märgib Toivo Ülo Raun (2009), see vastuoksa tõenäoliselt hoopis kiirendas eesti kultuuriidentiteedi teema jõulist esilekerkimist: „*Vene keele kui õppekeele kehtestamine kõikidel haridusastmetel ei viinud eestlaste denatsionaliseerimiseni, sest vene keelel polnud Baltikumis lihtsalt prestiiži ega sotsiaalset baasi saksa keele kui valitseva Kultursprache*

väljavahetamiseks. Pigem vastupidi, venestamise käigus loodud Baltikumi uus kultuuriline pluralism, vene-saksa Kulturkampf, aitas eestlastel vabaneda baltisaksa kultuuri hegemooniast ja julgustas otsima kultuurilisi eeskujusid mujalt Euroopast. Nii ei olegi juhus, et venestamise kannul käinud saksa keele oskuse langusega koos sai 1890. aastate lõpus ja 20. sajandi esimestel aastatel etnilistest eestlastest haritlaste suhtlemiskeeleks järjest enam eesti keel.” (ibid.)

**Uut tüüpi
ruumiprogrammiga,
kultuuri ja kunstide jaoks
ehitatud maja
väljendas uut
kultuurimudelit.**



Rõuge seltside liidu rahvamaja kavand.

Allikas: Kurvits 1935

Seega võib öelda, et 19. sajandi lõpu venestamiskatse mõju oli ambivalentne, ning et eestlaste kultuurilisi pürgimusi ei suudetud takistada „ei valli, ei kraaviga”: kui 1890. aastal tegutses Liivimaa kubermangus 25 eesti seltsi ja 27 saksa seltsi, siis 1900. aastal oli eesti seltside arv kasvanud 102-ni ning saksa seltsi oli Liivimaa kubermangu Eesti aladel 71, (Jansen 2004, 176). Ja ka seltsimajasid kerkis aina juurde, kõige aktiivsem seltsimajade rajamine toimus ajavahemikus 1905–1914, mil kokku arvestati 54 seltsimaja.

Tähelepanuväärne oli seltsi- ja rahvamajade arhitektuur (Karu 1990, 619–638), mis on võrreldav ooperi- või teatrimajaga ja kätkeb saali, lava, abiruumi lavajõududele, kuid lisaks lavakunstidele olid loodud võimalused raamatukogule, kunstinäitusteks ja ühispidudeks. Väga tähenduslik ja uudne ruum oli ka seltsi- ja rahvamajades asuv puhvet või kohvik, mille rolli saab kõrvutada kohvipoodidega, mida Lääne-Euroopa kodanliku avalikkuse sünniloos kirjeldab Jürgen Habermas (2001).

Uut tüüpi ruumiprogrammiga, kultuuri ja kunstide jaoks ehitatud maja väljendas uut kultuurimudelit: selles uutmoodi majas võis keskenduda kunstiharrastustele ehk tegevustele, mis pole seotud igapäevase kohustusliku töö ja leivateenimisega. Selles uues ruumis tegeldi uudsete kultuuriliste praktikatega – koorilaul, teatritegemine, ühised peod eeskava ja tantsuõhtutega, raamatulaenus ja üldharivad loengud, kõnekoosolekud, väljanäitused. Kõik need ühistegevused tõstsid eestlaste kultuurilist eneseteadvust ja andsid võimaluse demokraatlikuks otsustuskogemuseks, löid võimalused eesti laiema kultuuriavalikkuse kujunemiseks.

Samuti on tähelepanuväärne, et rahvamajade **ooperiteaterlik ruumiprogramm** võimaldas juba 19. sajandi lõpul maarahvale uut tüüpi kunstiharrastusi, mida võib tänases kontekstis mõtestada kui **elukestvat enesetäiendamist** või ka **informaalset haridussüsteemi**. Sellel ruumilisel mudelil baseerub Eesti rahvuskultuuriline kaanon ning žanriline spetsiifika ning



Moderntants 1920ndatel aastatel Nissi rahvamajas (inspireeritud Ella Ilbakist või Isadora Duncanist).
Foto: Eesti Ajaloomuuseum, fotopank (F27369)



lisaku muusikud ja segakoor Tallinna laulupeol 1896.

Foto: Heinrich Tiidermann. Eesti Ajaloomuuseum, Album „Estonica“. Etnograafilised fotod 1890ndatest (F 11684/1-321)

sellest ruumilisest kultuurimudelist on lähtunud meie kultuurhariduse ja vabahariduse süsteem, ning moodustab olulise osa proto-innovatsioonisüsteemist.

Kodanikuühiskonna ühistegevusest sündinud haridussüsteemi arendas hiljem edasi Eesti Vabariik, kus informaalset haridust käsitleti rahva- ja vabaharidusena. Nõukogude võimu ajal panustas riik veelgi enam, jõuliselt pakkudes kodanikele kultuurseid vaba aja veetmise võimalusi ning hoolitsedes kõigi eluvaldkondade huvihariduse (loodusteadused, tehnika, sport ja kunstid) tervikliku arendamise eest Nõukogude kultuurhariduse süsteemis, mis kahtlemata ühelt poolt töötas ideoloogilise kasvatusvahendina, teisalt aga tagas standarditud praktikatega massilise kultuuriosaluse. Paljud põlvkonnad omandasid rikastavad loominguilised väljendusvahendid ja eluks vajalikud sotsiaalsed oskused Nõukogude kultuurhariduslikus heaolus, kuigi kunstilistes valikutes jälgiti ideoloogiliselt suunatud kaanonit. Kuid sügavam riiklikke tegevusi käsitlev analüüs on juba järgmise artikli teema.

Eesti esimesi avalikke intellektuaale, Juhan Luiga (1995), on seltsi- ja rahvamajade rajamise sügavat tähendust mõtestanud MAJANA, mis maarahva, hinge- ja vaimujõu väljendusena on võrreldav Egiptuse püramiididega, mis näitavad egiptlaste edenenu vaimu- ja hingejõudu: „[...] suur hingejõud, mis egiptlaste vaimu edenema sundis, oli nende korraldatud riigi loojaks, nende kultuuri edendajaks, nende teaduse [...] ja kunsti loojaks, mille hulka ka ehituskunst käib. Hingeelu ei saa ennast ilma välise kujuta teistele avaldada; [...] Rahva vaim tarvitab elamiseks ulualust, rahva hing kasvab ainult oma kodus, oma majas. [...] Selle ainukeses maja ülesehitamiseks läheb rahvakogu edenenu hingeelu, arenenu vaimu tarvis.“ (Maja. [1909], seoses Viljandi Põllumeeste Seltsi ja Tartu rahvamaja ehitusega).

Seega, seltsi- ja rahvamajades võib näha uut ruumilist kultuurimudelit, mis lõi võimalused kultuuri uuendamiseks ja arenguks, seltskondlikuks läbikäimiseks, kuid ka poliitiliseks enesemääramiseks: ühistegevus tagas rahvuslike ideede leviku massidesse, millele tuginedes sai kujunev majanduslik ja poliitiline eliit esitada

poliitilisi nõudmisi. Just nendes seostes ilmnevad selgelt kultuuriavalikkuse ja poliitilise avalikkuse seosed, mida lühidalt kokkuvõetuna võib kirjeldada: kultuuriavalikkus legitimeerib ja õigustab taotluse poliitiliseks enesemääramiseks.

**Ühistegevus tagas
rahvuslike ideede
leviku massidesse,
millele tuginedes sai
kujunev majanduslik
ja poliitiline eliit
esitada poliitilisi
nõudmisi.**

Kultuuriavalikkus toetab poliitilise avalikkuse kujunemist. Seltsimajadest said kohad, kus kujunes eesti seltskond, kogukond ja seega laiem demokraatlik avalikkus: ühistegevus võimaldas juurduda kodanikutundel ja demokraatiakogemusel, kuna kultuuriharrastustes võisid kaasa lüüa kõigi sotsiaalsete rühmade esindajad (nii peremehed kui sulased) ning võrdsetena meeste kõrval osalesid seal ka eesti naised. Kuigi naised ei pääsenud esialgu seltside juhatustesse ega ka mitte rahvamajasid juhtima, nagu Ellen Karu (1985) on näidanud, võimaldas rahvamajade seltsitegevus naistel kaasa lüüa koduvälistes tegemistes ja avas ühiskonnale naiste loovuse ja aktiivse panuse, mis oli seni piirdunud koduse ringiga.

Seltsimajas ilmnis eesti avalikkuse püüe toetada maarahva soovi olla haritud ja kultuurne. Haritud ja kultuurne inimene ei vaja eestkostet, vaid otsustab ise oma asjade üle, mis on Hannah Arendti (1959, 199) sõnul poliitilisuse mõiste sügavaim sisu. Arendti käsitlus lähtub Aristotelese filosoofilisest maksimist, et inimene on sotsiaalne ja poliitiline loom.

Olla sotsiaalne tähendab mitte ainult olla kultuuriliselt seltskondlik, vaid ka õigust olla poliitiline ja kaasa rääkida ühiskondlikes asjus, osaleda moderniseeruva ühiskonna suunamisel.

20. sajandi algusaastatel andis endiselt repressiivne, ent nõrgenev Vene keisririik Eestile ainulaadse võimaluse lülituda modernsusse. Nagu märgib Toivo Raun (2009), peegeldus see eestlaste kasvavas linnastumises, tööstuse arengus, samuti jõukuse kasvus, mille tulemuseks oli omakorda keskkooliõpilaste ja (nii Eestis kui ka välismaal õppivate) üliõpilaste suurenev arv. Nii kultuuriline kui ka poliitiline moderniseerumine peegeldas Balti kubermangude üldist arenemist mitmekesisemaks ja keerulisemaks ühiskonnaks, mille eeldustena võib näha kasvavat linnastumist (1913. aastal oli etniliste eestlaste osakaal tõusnud Tallinnas 71,6 protsendini ja Tartus 73,3 protsendini) ning tööstuse ja industrialiseerimise arengut. (Reiman 1936; Pullat 1972)

Edenev kapitalism eeldas kasvavat haridustaset ja tõi ka suurema jõukuse: aastaks 1916–1917 oli etnilistest eestlastest umbes 7000 keskkooliõpilast, mis tegi Põhja-Balti regiooni 13 000 gümnaasistist üle poole. Ka ülikooli õppurite arv kasvas plahvatuslikult – 200 tudengilt 1900. aastal, 1000 tudengini 1915. aastal, kuigi rohkem kui pooled neist õppisid väljaspool Eestit (Peterburis ja Riias) (Raun 2009, 41)

Toivo Raun (*ibid.*) on noorte ja haritud põlvkondade kujunemist käsitlenud linnastuva ja moderniseeruva ühiskonna põhivedurina. Tema sõnul hakkasid noorte enesekindlus ja haritus ühiskonnas tooni andma: „Eesti rahva hulgas oli esimest korda arvestatav hulk haritud inimesi. Kui varem oli haritud eestlasi sageli vaevanud isoleeritusetunne, siis nüüd saadi oma arvukusest enesekindlust ja tajuti järjest tugevamini intellektuaalset ühtekuuluvust.”

See väljendus ühiskondlikus aktiivsuses, uutmoodi kultuurilistes praktikates ja peremehetundes (muuhulgas ka



Koolinoorsoo laulukoor 1927. aastal Tallinna 1. Tütarlaste Gümnaasiumis, Viru väljakul.

Foto: Eesti Ajaloomuuseum, fotopank (F31433_2)

põlvkondadevahelistes erimeelsustes). Linnas koolis käinud noorte meelsus ja mõju levis jõudsalt kasvava pere-mehetunde ja jõukuse toel ka maal, seltsiliikumine sai kõikjal hoogu juurde. Üldse tegutses 1905. aastal juba rohkem kui 500 seltsi ja ühingut. (Jansen 2004; Laar 2006; Raun 2009). Ka seltsimajade ehitamine oli kõige aktiivsem aastail 1905–1914, kuni I maailmasõjani, mis ajaks neid oli rajatud 55 hoonet 1914. aastaks (Uljas 1990, 9; Karu 1990, 624).

Kultuurilises edenemises mängis otsustavat rolli Noor-Eesti liikumine, mille eesmärgiks oli luua spetsiifiliselt eestilik kultuurimodernism, millega taotleti eesti kultuuri aluste laiendamist ja süvendamist. Hästi väljendas seda Gustav Suitsu Noor-Eesti liikumise peaideoloogi juba 1905. aastal püstitatud põhimõtteline eesmärk, tsiteeritud Rauna (2009) järgi: „Enam kulturi! See on kõigi wabastawate aadete ja püüete esimene tingimine. Enam europalist kulturi! Olgem eestlased, aga saagem ka eurolasteks!”

**Seltsimajas ilmnes
eesti avalikkuse püüe
toetada maarahva soovi
olla haritud ja kultuurne,
otsustada ise,
ilma eestkosteta,
oma asjade üle.**

Sellega sai sõnastatud eesti euroopalik rahvuskultuuriprogramm, mis lisas olulise kihistuse senistele ärkamisajast pärinevatele. Hurda vaimse pürgimuse ja Jakobsoni poliitilise rahvuskultuuri ideoloogiatele – mis kõik kokku moodustavad eesti kõrgkultuurilise pürgimuse, mis on omakorda aluseks poliitilisele programmile. Seltsi- ja rahvamajades sai laiem ring inimesi seltsiasjade ajamisel demokraatliku osaluskogemuse ning kultuurilises võrgustiksuhtluses

kujundati kandepinda kogukondlikule ja rahvuslikule identiteedile modernse rahvuskultuuri leiutamise kontekstis nagu Benedict Anderson (1983) seda kirjeldab.

Ka erakondadesse koondumine ja avalikult poliitiline tegevus sai eestlastele kättesaadavaks peamiselt 20. sajandi alguses. Rauna (2009, 39) sõnul juhatas modernse poliitika ajastu Eestis sisse 1905. aasta revolutsioon, mida näitab kas või Balti kubermangude põhjaosa esimese legaalse poliitilise partei asutamine ja rahvastiku pretsedenditult arvukas osavõtt poliitilistest ja ühiskondlikest debattidest, ning eesti poliitikute võit valimistel 1904. aastal Tallinnas (kus eesti-vene blokk sai enamuse sakslaste üle).

Arutledes eesti seltsiliikumise mõju üle ühiskonna arengus, olen kasutanud kodanikuühiskonna mõisteid ja kontseptsioone. Majanduslik areng, kultuur ja haridus löid pinnase kodanikuühiskonna (*civil society*) ja kultuuriavalikkuse sünniks – nii **kodanliku avalikkuse** Habermasi (1990) mõistes (*public sphere*), mille üks põhitunnuseid on eraomand, millega mõtestan eesti kujuneva eliidi salongide, mida kirjeldab oma uurimuses Mart Laar

(2006), ja ka ajalehtede tegevust. Kuid seltsiliikumises osalejad moodustasid **laiema avalikkuse**, mida olen mõtestanud Bahtini (1987) **avaliku väljakuna** (*public square*). Need avalikkusega seotud mõisted on mõlemad kodanikuühiskonnaga seotud teoreetilised kontseptsioonid, mis võimaldavad eristada ja kirjeldada erinevaid avalikkuse (eliit ja massid) tasandeid ja praktikaid. (Kulbok-Lattik 2012, 2015) Sest nagu väidab Kesk- ja Ida-Euroopas rahvusloome protsesse empiirilisel võrrelnud Miroslav Hroch (1996), suudab eliit üksnes massidega koosmõjus realiseerida edukalt võimaluse riikluse sünniks.

Ilma kollektiivse tahteavalduseta, mille pinnalt eliit saab esitada poliitilisi nõudmisi, demokraatlikul moel riiklust ei sünni, selgitab Hroch (1996), kes on võrdlevalt uurinud kahe maailmasõja vahelise Euroopa varem allutatud väikerahvaste teed omariiklusele. Hrochi (1996) teooriat toetab Eesti ajalooline kogemus. Teame, kui oluline roll oli lisaks vaimueliidi ideoloogilisele suunamisele laiemal avalikkusel – seltsiliikumisel, mis väljendus laia ampluaaga ühistegevustes ja kultuuriharrastustes ning leidis aset



Ambla valla Haridusseltsi raamatukogu.

Foto: Eesti Ajaloomuuseum, fotopank (F27087)

seltsimajades. Seal, kus sai ilmnedagi laiem eesti avalikkus, viidi eliidi (ajalehtedes ja trükisõnas) sõnastatud kultuuriline programm ja rahvuslik ideoloogia laiade hulkadeni, mis lõi eeldused eesti poliitilise avalikkuse kujunemiseks. (Kulbok-Lattik 2012, 2015)

Eelnevalt kirjeldatud aspektid olid osa Eesti läänelikust moderniseerumisprotsessist ning aitasid kaasa kultuurilisele emantsipatsioonile, mis Hrochi (1996) teooria järgi valmistab ette kollektiivset valmisolekut poliitiliseks enesemääramiseks ning on oluline eeldus modernse rahvusriigi jõudmisel. Kui makropoliitilised arengud Euroopas soodsa võimaluse löid, siis oli kriitiline hulk rahvast selle loomiseks ja kaitsmiseks valmis ning Eesti rahvusriik ka sündis.

Võib öelda, et Eesti seltsiliikumise käigus rajatud rahvamajades võib näha võimsat innovaatilist hüpet modernsuse suunas, kus kujunes laiem avalikkus, kogeti uudseid kultuurilisi ja ühiskondlikke praktikaid, mis toetasid rahvusteadvuse kujunemist ja seega riikluseni jõudmist. Ühtlasi tähistas hoonete ooperiteaterlik ruumiprogramm elukestva, informaalse haridussüsteemi ja kultuuriuuendusliku innovatsioonimehhanismi loomist.

KOKKUVÕTTEKS. Eelnevate arutluste abil esitasin ühe võimaliku vaate rahva- hariduse, kultuuriosaluse, avalikkuse kujunemise ja poliitilise enesemääramise seostest, need kõik kokku moodustavad Eesti moderniseerumiskogemuse ning modernsete institutsionaalsete väljade (kodanikuühiskond, rahvusriik, kapitalistlik turumajandus) vastastiktoimelise kujunemise.

Selles moderniseerumiskogemuses joonistuvad välja erinevad riiklikud ja kodanikuühiskonna praktikad innovatsioonisüsteemi toetamisel: on ju selge, et rahvusriigil on suurem huvi toetada riiklike praktikatega rahvuslikku innovatsioonisüsteemi kui kolonialistliku

seisusühiskonna võimukandjatel, kus juurdepääs haridusele on tagatud vaid teatud seisustele.

Eesti kogemus näitab ka kodanikuühiskonna võimalusi implitsiitse kultuuri- ja innovatsioonipoliitika teostajana. Eesti moderniseerumiskogemus on huvitav ja iseloomulik teistegi koloniseeritud rahvaste kultuurilisele emantsipeerumisele, kus sajandeid allutatud etniline grupp loob 19. sajandi lõpuks laiema kultuuriavalikkuse. Seltsimajade võrgustiku abil rajas maarahvas endale uue ruumilise kultuurimudeli, mis kohtumise, peo- ja puhkepaigana kujunes ühistunde loomise ehk identiteediloomise paigaks, kus sai ilmnedagi Eesti laiem kultuuriavalikkus, mis lõi soodsa pinnase ka poliitilise avalikkuse sünniks.

Rahvamajade ooperiteaterlik ruumiprogramm võimaldas juba 19. sajandi lõpul maarahvale uut tüüpi kunstiühendust, mida võib praeguses kontekstis mõtestada kui n-ö elukestva enesetäiendamist või ka informaalset haridussüsteemi, kui mõtleme uut tüüpi kultuuriliste praktikate (koorilaul, teatritegemine jne), loengute, raamatukogu ja kõnekoosolekute peale. Sellega rajati igas kogukonnas ka elukestva õppe võimalus – nii naistele kui

Innovatsioon on olemuslikult kultuuriline nähtus.

ka meestele, noortele ja vanadele ning see kokku moodustab rahvusliku innovatsioonisüsteemi kandva osa.

Informaalses haridussüsteemis ja kultuurilistes praktikates peituvat innovatsiooni mehhanismi kirjeldavad John Hartley ja Jason Potts (2014) kui uute teadmiste, ideede, kultuurivormide filtreerumist võrgustikulise suhtluse kaudu, mille sisuks on nii olemasoleva teadmise omandamine ja kordamine kui ka soovitusel, üksteise töö ja loomingu

pidev täiendamine, parendamine, modifitseerimine jm refleksioonipraktikad. Seetõttu on innovatsioon olemuslikult kultuuriline nähtus. Kui eri tausta ja teadmistega inimesed tulevad kokku ja teevad loomingulisi tegevusi, siis mitte pelgalt ei korrata olemasolevaid teadmisi, vaid selle protsessi käigus toimub erinevate arusaamade ja teadmiste difusioon, mille baasil luuakse uut teadmist, mis teadlaste hinnangul on innovatsiooni-süsteemi peamisi mehhanisme.

Parim majandus- ja innovatsioonipoliitika on hea haridus- ja kultuuripoliitika.

Kodanikuühiskonna ühistegevusest sündinud kultuuri- ja haridussüsteemi arendati riiklikult 1920. ja 30. aastail edasi Eesti Vabariigis, kus informaalset haridust käsitleti rahva- ja vabaharidusena. Nõukogude võimu ajal panustas riik nõukogude kultuurhariduse süsteemi, mis võttis üle rahvamajade võrgustiku ja seda riiklikult rahastades kontrollis ka

süsteemi, seetõttu olengi kasutanud teoreetilise raamina modernsustest paljusust (*multiple modernities*).

Tänapäeval räägime taas innovatsiooni ja huvihariduse seosest, Haridusministeerium arutleb seadusemuudatuse üle, mis laiendaks hariduse kontseptsiooni formaalharidusest ka informaalseks ja mitteformaalseks hariduseks. Hea on teada, et meil on selles vallas pikaajaline kogemus koos suurepäraselt toimiva ajaloolise institutsionaalse võrgustikuga alates 19. sajandist, mille rajasid meie ettevõtlikud ja julgelt unistavad esivanemad.

Ehk on selles loos sõnum praegustele poliitikutele, kes otsivad suurt ja kandvat ideed, mis Eesti ühiskonda edasi viib. Pakun idee, mille saaks kokku võtta ühishimetaja alla Loov Eesti, mis pole ju uus mõte, kuid mida sellises kontekstis ilmselt pole kaalutud. Nimelt, kui igaüks, nii noor kui ka vana, saab hea hariduse ja juurdepääsu loomingulistele praktikatele, siis on rahvas loovam, tervem ja õnnelikum ning leiab nutikad lahendused majanduses, mis viivad meid ühiskonnana edasi. Teisisõnu, parim majandus- ja innovatsioonipoliitika on hea haridus- ja kultuuripoliitika.

KASUTATUD KIRJANDUS

- AARELAID, A. (1996). Laulumänguseltsidest fosforiidisõjani. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 17–39.
- ALASUUTARI, P. (1991). Individualism, self-control, and the Finnish temperance movement. – *Ethnos* 56, 3–4. University of Tampere, 173–188.
- ANDRESEN, L. (2003). Eesti kooli ajalugu. Tallinn.
- ANDRESEN, L. (1991). Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn.
- ANDERSON, B. (1983). *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso.
- ARNASON, J. (2000). Communism and modernity. – *Multiple modernities*. – *Daedalus*, 129, 1. ProQuest Research Library, 61.
- ARENDT, H. (1959). *The human condition*. New York: Doubleday.
- BAHTIN, M. (1987). *Valitud töid*. P. Torop (toim). Tallinn: Eesti Raamat.
- BAUMAN, Z. (1991). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press.
- COHEN, J. L., ARATO, A. (1999). *Civil society and political theory*. Cambridge: Mit Press.
- EISENSTADT, S. (2000). *Multiple modernities*. – *Daedalus*, Winter, 1, 1–29.

- FOUCAULT, M. (2014). Valvata ja karistada. Vangla sünd. Tartu: Ilmamaa.
- FREEMAN, C. (1995). The 'national system of innovation' in historical perspective. – Cambridge Journal of Economics, 19, 5–24.
- GIDDENS, A. (1990). The consequences of modernity. Stanford University Press.
- HABERMAS, J. (2001). Avalikkuse struktuurimuutus: uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Tallinn: Kunst.
- HEIDEGGER, M. (1996). Sissejuhatus metafüüsikasse. Ü. Matjus (tõlk). Tartu: Ilmamaa.
- HOFFMANN, D. (2003). Stalinist values: The cultural norms of soviet modernity, 1917–1941. New York: Cornell University Press.
- HROCH, M. (1996). From national movement to the fully-formed nation: The nation-building process in Europe. – G. Eley, R. G. Suny (eds.). Becoming National. Oxford: Oxford University Press, 60–77.
- IBRUS, I., SCOLARI, C. A. (2012). Introduction. – Crossmedia nnnovation. Texts, markets, innovation, education. Frankfurt: Peter Lang Verlag, 7–22.
- JANSEN, E. (2007). Eestlane muutuv asjas. Seisusühikonnast kodanikuühiskonnani. Tartu: Eesti Ajaloo Arhiiv.
- JANSEN, E. (2004). Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.
- JÜRJO, I. (2004). Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- KARJAHÄRM, T., SIRK, V. (1997). Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- KARJAHÄRM, T. (2012). Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo.
- KARO, E., KATTEL, R. (2010). Avatud innovatsioon ja arengud innovatsioonisüsteemis ja -poliitikates ning poliitikasoovitud Eestile. Eesti ettevõtete uued võimalused – ärimudelid, avatud innovatsioon ja riigi valikud. – Innovation Studies, 14. Tallinn: Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium, 85–94.
- KARU, E. (1993). Maa kultuurhariduslike seelaste asutamisest Liivimaa kubermangus. – A. Viires (toim). Muunduv rahvakultuur: etnograafilisi uurimusi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tartu: Greif, 154–165.
- KARU, E. (1990). The Architectural Foundation of cultural centres in the Estonian countryside in the early 20th century. – Acta Universitatis Stockholmiensis – Studia Baltica Stockholmiensis, 5, 619–638.
- KARU, E. (1985). Maaseltside osa talurahva kultuuri ümberkujunemisel 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. – A. Viires (toim). Eesti külaelu arenguajooni. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 58–86.
- KRUUS, H. (1939). Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- KULBOK-LATTIK, E. (2015). Historical formation and development of Estonian cultural policy: Tracing the development of Estonian community houses. PhD Thesis, University of Jyväskylä. – <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/47243> (25.11.2016)
- KULBOK-LATTIK, E. (2012). Estonian community houses as local tools for development. – Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift. – https://www.idunn.no/file/pdf/58665184/estonian_community_houses_as_local_tools_for_the_developmen.pdf (25.11.2016)
- KURVITS, A. (1935). Rahvamaja: käsiraamat rahvamajade asutamise ja ülalpidamise, ruumide ja ümbruse korraldamise ja kaunistamise ning tegevuse juhtimise ja edendamise alal. Tallinn: Kooperatiiv.
- LAAR, M. (2006). Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tallinn: Grenader.
- LAGERSPETZ, M. (2000). Kodanikuühiskonna rollid tänases Eestis. – Riigikogu Toimetised, 2.
- LAUR, M., PIRSKO, P. (1988). Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. Õpetatud Eesti Seltsi peetud ettekanne. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 3 (10), 173–192.
- LEPAJÕE, M. (2013). Wotzu ist die tzung? Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kroonikast kantaadini: Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. – Acta Et Commentationes Archivi Sitorici Estoniae, 20 (27). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 69–92.
- LEPAJÕE, M. (2015). Miks haridus on püha? – Akadeemia, 27 (9), 1539–1559.
- LUIGA, J. (1995). Mäss ja meelegaigus. Tartu: Ilmamaa.
- LUNDEVALL, B. A. (ed.). (1992). National systems of innovation. towards a theory of innovation and interactive learning. London.
- LUTHER, M. (2012). Saksa rahva kristlikule aadlile. – Martin Luther. Valitud tööd. Tartu: Ilmamaa, 82–176.
- MÄSAK, E. (1985). Talurahva ja Tallinna kaubasidemed 20. sajandi algupoolel. – Eesti külaelu arenguajooni. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 25–26.
- OMA TUBA, OMA LUBA. SÕNAKE EESTI SELTSIDELE. (1901). – Postimees, 31. august.
- POTTS, J., HARTLEY, J. (2014). Toward a new cultural economics of innovation. Conference Paper. Association for Cultural Economics International. Montreal, Canada, June.
- PULLAT, R. (1972). Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 60.

- RAUN, T. Ü. (2009). Eesti lülitumine modernsusesse: „Noor-Eesti” roll poliitilise ja sotsiaalse mõtte mitmekesistamisel. – Tuna, 2. Tallinn, 39–50.
- RAY, L. (2007). Civil society. – G. Ritzer (ed.). The Blackwell Encyclopedia of Sociology, 512–513.
- REIMAN, H. (1936). Asustamistihedus ja rahvaarvu muutumine Eestis. – Eesti Statistika, 173, 191.
- RIKMANN, E. (2003). Avamisest mõistmiseni: kodanikeühiskonna olemus ja võimalused. – Tuntud ja tundmatu kodanikeühiskond. Tallinn: Kunst.
- ROSS, K. (2013). Johannes Gutsلاffi piiblitõlge ja lõunaeesti kirjakeel. Johannes Gutsلاffi piiblitõlge 1647–1657 (475–484). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- RUUS, V. R. (2012). Eesti hariduse ajalugu. – http://www.estonica.org/et/Haridus_ja_teadus/Eesti_hariduse_ajalugu_%E2%80%94%C3%B4Che_rahva_vaimse_vabanemise_lugu/ (25.11.2016)
- RUUTSOO, R. (2002). Civil society and nation building in Estonia and the Baltic States. Impact of traditions on mobilization and transition 1986–2000 – Historical and sociological study. PhD thesis, Lapin Yliopisto. – Acta Universitatis Lappeenensis, 49.
- SOOLEP, J. (2011). Ruum ja mõte. 10 loengut arhitektuurist. Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn: AB Medium.
- TILLY, C. (2001). Historical sociology. – International encyclopedia of the behavioral and social sciences. Amsterdam: Elsevier, 10, 6753–6757.
- TILLY, C. (1980). On historical sociology. – Current perspectives in social theory, 1. JAI Press Inc., 55–59.
- ULJAS, J. (1990). Rahvamajad Eestis 1920–1940. Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut.
- VIK, T. (2009). Kultuuri ruum. Maailm. Ilmalava. – Tuna, 2, 2–11.
- VÕSA, A. (2014). Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 21 (28). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 114–137.
- WEBER, M. (2007). Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. Tallinn: Varrak.
- WITTROCK, B. (2000). Modernity: One, none, or many? European origins and modernity as a global condition. – Daedalus, Winter, 129.